

EUSKALDUNAK ETA BALEA

I

EUSKALDUNAK ETA BALEA

Lekeitio'ko Udaletxean, enparantzara begira, auxe egoan idatzita:

Reges debellavit
Horrenda cete subjecit
Terra marique
Potens Lequeitio.

Amaika urteekin asi nintzan, an bertan, latina ikas ten eta latinak in batera ikasi neban berba afek zer esan nai eben: Reges debellavit, erregeak burrukatu ebazan; Horrenda cete subjecit, bale ikaragarriak, menperatu ebazan; Terra marique, legorrez eta itxasoz; Potens Lekeitio, indartsu Lekeitio.

Baina, ondarrutarrek, bekaitzez edo, aizkeneko berba aiek Terra marique potens Lekeitio, onela itzultzen ebezen: Por mar y tierra potes en Lekeitio.

Bazan Arranegi kaleko enparantza txikian iturri bat eta goikaldetik bale baten irudia eukan eta berau atrapateko leian ebillen trañeru batena ere bai. Kostaldeko erri euskaldun askoren ikurra zan ori berori: Lekeitio'n bezela Ondarru eta Bermio'n, Mutriku eta Getaria'n, Zarautz eta Odarribia'n... Erri oientzako garrantzirik aundiena baleak euki eban, bestela ez eben balerik euren ikurrin bezela artuko.

* * *

Emen agertzen zan balearen izena Eubalaena Glacialis da: Izotzetako Balea; baina aurretik beste deikera au ere euki eban: Balaena Bizkayensis edo Bizkaiko Balea, izotzetatik Bizkaiko Kolkora etorten zalako goialdeko itxasoak gortzen ziranean.

Negua izaten zan Euskalerrian. Orregaitik talaferoak eukiten ebezen portu guztietan Azillaren 15'tetik Martzoaren 15'ra balea bistatzen zanean seinaleak egiteko. Kea erabiltzen eben seinaletarako eta kearekin batera izara zuria balea ba'zan eta makilla utsik, bestelakoak ba'ziran, diote Lekeitio'ko Kofradia Aginduak: "...reconocer y distinguir los peces como ballenas, gíbarres, trompas y demás... y assi dístinguiendo alze en el monte y parage... las respectivas señales de vanderá blanca o sábana y esto se atenderá de vallena y palo seco para gíbarres y trompas..."

Bale urdina da balerik aundiena. Bizidun izakietatik, bera aundiena. Baina, geurera etorten zan bale buru-kakodunak ere balio aundia eukan. Eun milla kilo-

koak ere izaten ziran. Gaur egun galbidean dago; baita bale urdina bera ere.

Orrelako animali batek lanpostu eta ogibide asko sortzen ebezan: zatiketak egin, labeetara karriatu, koipeak urtu, barrillak egin, Europan zear koipeak zabaldu... Garai batean, Paris'eko kaleak ere koipe orrek in argitzen ziran.

* * *

Bale-arrantza iru illebetekoa zan, baina gure kaietan urte osoan zear arrain-mota asko atrapatzen ebezen. Neguan bertan ere, bixigu ugari artzen eben. Bixigua aztuta dabiltza arrantzaleak orain; ni gastetxo nintzanian, ordea, Lekeitio'n egunero irteten eben bixigutan. Arranegi kalean bizi nintzan, lenengo zenbakiaren lenengo bizitzan. Irugarrenean arrantzale bat ere bai eta domeketan, goizeko irurak aldian, Kofradia baldutako neska bar agertzen zan eta, iru aldiz beeko atea joaz, onela deadar egiten eban kantari:

"i Sabiño, Jainkoaren izenean mezia entzuteko!"

Andik minutu batzuetara an sentitzen nebazan Sabiño'ren egurrezko txankloak eskillereetan beera taka, taka, taka... Gero kalean, eliza aldera. Arratsaldean kaian agertzen ziranean, an egoten gihan danok itxas-ontziak begira zenbat bixigu ekarten... eta arrantzale bakoitzak bixiguri ederrena etxerako.

—Etxerako? (Esate eban nere amuma Pillipa dendariak). Tabernetan eurok, zantarrok, jateko bai. An egongo dira emaztea eta seme-alabak goserik etxean...

Dendaria izanik, neure amuma Pillipak etxe askotako berria jakiten eban eta garai aietan, 1923'an, atunetako txalopa aundiak baztatuta egozan molla txokotan eta baporak asita; baina, txikiak eta gutxi. Etxeetan 'terrala' egoan. Baina, a zan tabernetako edertasuna: kanpotik begiratu eta barruan ez zan ezer ikusten bixiguen kearen-keaz. Sutegiak txikiak ziran egur-ikatzez tximiñi-gabeak eta keak irteten eban, geienak beintzat, tabernako atetik.

Bixigu bana, ederrena, bakoitzak aukeratuta, jasotzen ebezan arrantzaleek; baina, bada orain lareun urteko paper-ageri bat, eztabaida baten ondorengoa, eta bertan esaten digute Lekeitio'ko arrantzaleak, bixigutan ebilla, sei bixigu jasotzen eba7ala bakoitzak, 1536'garren urtean.

Bixigua aberatsa zan. Deba'n gaur ez porturik, ez arrantzalerik ez egon arren, garai batean, Deba'tik bixigu eskabetxatuak bialtzen ebezen Kastilla aldera.

Bixigua neguko arrantzua dogu; urte osoan, ordea; egiten eben arrantzan gure portuetan. Baiña, ez iturrietan, ez udaletxeetan, ez dago ez bixigurik ez bestelako arraiñik. Baiña, balea bai.

Estropadak

Tala, talaia edo atalaiariak ez duen erririk ez da itxas-ertzeko Euskalerrian. Baleak gorputz aundia duelako eta sudurretatik ura botatzen dabelako, ikusten erreza da itxasoan. Eta lenen ikusteak baeban bere komenentzia portuarentzat.

Zergaitik?

Balea lenengo arpoiarena izaten zalako. Lenengo arpoia sartzen eban txalopak eruatzen eban balea bere portura. Eta balea oso aberatsa izaki. Orregaitik ez da arritzeko portu bakoitzean talaia eta talaiero bat egotea, balea itxasoan agertzen zanean, berri ori lenbailen emoteko.

Eta orduan asten ziran benetako estropadak. Talaia-ko seiñalea ikusi orduko, asiko ziran deika Kofradiako kanpaiak, etenik gabeko tulin-talan batean. Baita pregoiak ere kalerik kale, kantoi guztietan. Erritarrak berberak be erriko txoko guztietara eramango eben berri pozgarri ori. Ikusitako balea arin arrapatzea konbeni, auzoko portuen ontziera aurrea artuaz.

Zenbat eta txalupa geiago eta bizkorrago prestatu, oba balea portura ekarteko. Itxasotik bizi ziran eta eguneroko alojera arraiñetatik jasoten eben: bixigutik, lebatzetik, sardiñetik, itxas-aingeratik... Baiña, onek guztiok, arrain txikiak ziran, kalderilla utsa; balea, ordea, arrain aundia zan eta urregorriz beteta etorren.

Kofradiako ouia entzun orduko, etxe guztietatik arin-aringa urteten eben mutil gazteak eta gizon gordiñak, bakoitzak bere tresnak bizkarrean, portura, txalupak gertatzera. Ainbeste egunez eta ainbeste aste osoz itxarotako unea eta garaia eldu da. Erriotzarekin burruka egitera, alojera ederraren itxaropenean. Ausardia bekokian eta sua begietan, an doaz balearen bila. Etxean gelditzen dan ama xaarrak egingo dau Joannes de Etxeberry idazleak dakarren otoitza (1.627):

" O jaun Tobias gaztea ongi begiratua, guardaritzat bidalduzik Arkangelu Saindua, eta kostara arraiña erakarrazia, aren iltzeko egiten ziñoela grazia. Guri ere ekarguzu urbillera Balea, segurkiago armaren landatzeko kolpea. Biziazen gatik dugu arriskutzen bizia, arren egiguzu aren gelditzeko grazia "

Erriko jendea itxas-ertzerantz doa estropada eta ondorengo txalupa eta balearen arteko burrukak ikustera. Estropada ez dabe erriko txalupak bakarrik jokatzeko; auzoko portuetakoek ere bai. Bermio'n ikusten zan

balea, Elantxobe'n ere ikusiko eben eta, bear ba'da, Lekeitio'n ere bai.

Txalupak era guztietakoak ziran, naiz trañneru eta naiz batel. Kaian egozan guztiak irtetzen eben bale-billa, baiña egokienak zortzi gizonen osatzen ebezan: sei arraunlari tostartean, popan patroia lema luze bategaz eta brancan arpoilaria arpoia eskuetan. Zazpi ere izaten ziran gizonok eta artan arpoilariak ere arraunean egiten eban, balearen ondora inguratu arte. Eta an, arrauna laga eta arpoia artun.

Txalupak, bata bestearen ondoren, abaniko baten antzera zabaltzen dira itxasoan, balea erdian atrapatuko. Lenengo gerturatzeko irakonak sartuko dautso bere arpoia bein, eta, aalik badau, birritan. Txalupak zai geratuko dira, balea menperatu arte; baiña, gertuen daudenak beste arpoiak sartzen saiatuko dira. Baleak bere gorpu aundi koipetsua ur aundietan murgiltzen dau. Azpitik ibilli arren, azalean ere eragiten dautso urari eta brankan doian arpoilariak erakutsiko dautso patroia nundik jo. Beste txalupak urduriz daude nun agertuko dan balea.

Balea preso dago; bizirik, ordea, orañdik. Il egin bear eta ez da gauza erreza bale bat iltzen. Arpoiak sartu ondoren, xabolñak erabili bear dira balea akabatzeko. Xaboliñek ez dute kakorik eta errez ateratzen dira balearen aragietan sartu ondoren eta txalupa guztiek saiatuko dira beuren xaboliñak baleari sartzen. Parte artu daben guztiek izango dabe beuren partilla, bakoizak beure lanaren neurrian.

Burruka orretan okerrik gartatuko ba litz, baleak berak ordañduko dauz okerrok. Baleak iges egingo ba'leu, orduan Kofradiak ORDAINDUKO DAUZ.

Atoian

Izaten dira, il da gero, ondora joaten diran baleak ere, eta kontuz ibilli bear. Azalean eutsi arazteko, bi txalupa aundienak aukeratu eta balearen egaletan esker-ekubi ipiñi; ondoren, txalupa batetik bestera, iru txikot bota: bat buztanaren azpitik, bigarrena gerriaren azpitik eta irugarrena buruaren azpitik.

Lan orrek eginda, atoian, ondartzara eruan maria-puntan eta maria berutz danean, ondartzan geratuko da. Gerora, polea bateaz, gorago jaso zatituteko. Lan ori Lekeitio'n elizaren kontura zan. Onela dio Ciri-quian Gaiztarrok: "La Ordenanza e Mantenencia de Lequeitio reducida a cuaderno en 1486, establece que el Manobrero (Elizarena zan arazo au), había de tener a disposición de los balleneros, cuando se abriera la campaña, material de cables, tornos, vasos, barriles, imanas y puntales para esta operación (varar y levantar las ballenas) como para el varado de las embarcaciones".

Bein balea jaso ezker, ondorengo lanak Kofradian dira. Bertako txiliña oska eta deika asita dago. Guztiak

Kofradira doaz kanpaiaren ondoren salmenta asíko da-ta. Mai-buruan Kofradiako Maiordomoak, txalupetako patroiak eta lege-gizona notaritza egiteko. Argizari bat píztu dabe eta argi orrek írauten daben arte iraungo dau salmentaren jokoá.

Deba'ko Ordenanza Berríak, 1685'ko Abenduaren amabostekoak onela díñote: `Primeramente pusieron por espresa calidad y condición que todas las ballenas que tuvieren fortuna de matar se pongan en almoneda y candela pública en el puesto acostumbrado por testimonio de escribano público que de ello dé fe y con asistencia de los Maiordomos y los Maestre-chalupas que se hallaren en dicho puerto...' Getaria'n, berriz, auxe: `Se puso un cabo de candela de cera encendida, declarando que durante su incendio se haría el dicho remate en la persona que mas díere'.

*

Balea oraíndík ondartzan dago, eta, Kofradian erre-matea egin dabenak zatituko dau: Buruko azalari zulo bat egin eta ebagi bat buru aldetik; zulo aretan txíkot lodíkote bat lotu. Bi mutil bale-gaiñera igo dira eta, txírristarik ez egiteko, egurrezko iltza luzedun oiñeta-koak jantzí dabez eta larruzko soiñekoak. Lurrean dago-zan beste bíak, polearen bitartez, txíkotatík tíraka así díra. Bitartean, gaiñean daudenak, bakoitzak bere alde-tik, azalari tarratara bana egíten dautsoe burutík así eta buztaneraíño. Orrela, zati luze eta estua kentzen dau-soe balearen azalari.

Ondoren, beste zati bat. Eta orrela jarraitzen dabe gorputz osoa larrutu arte kutxillo luze kirtendunekaz. Larrutzean, aiztoa gorputz eta azalaren tartean ere sar-tzen dabe. Orrela erantsi dute azal guztia, aldíko balea-rí gíra egiñaz.

Azal dana kendu ezkeroz, lau kuadroko zatiak egí-ten dabez, labara eruan eta bertan urtuteko: 20 zenti-metro aldeko. Barruko aragia eta saiña aizkoraz eta aízto aundíz zatituko dabez. Labarako orrek ere. Zatiak jasotzeko ba daukiez artarako ontziak eta labara eruate-koo, gurdíak eta narrak.

Koipeak urtuten

Azal zatíak eta koipedun aragiak, edo seína, erritík kanpora dagoen labara eruan dabez. Debekatuta egoen labak erri-barruan egitea, keiak eta atsak eragozpen asko sortzen ebelako. Donostiko 1415'eko lege batek orixe agíntzen dau. Lekeitio'n ere, bardin.

Labak ladrilluz egíten ebezen eta lau kuadrokoak zíran: alde bakoitzetik kana t'erdi zabal, eta gora, berríz, kana bat. Beeran zulo bat barruraíño, andík ikatza sartu eta sua egiteko, eta bertan, bi burnizko barra, lurretík

jasoak, gaiñean koípearen txíngarrak erreteko, ikatz-egurra berbera baíño obeak ziran-da.

Gaiñetík ere zuloa eukien lurreraíño onek labok, kaldara ípinteko. Kaldara edo lapíkoak iru neurritakoak zíran: bi pipakoak, pípa batekoak eta pipa erdíkoak. Pipa bakoitzak 450 litro ebazan. Kobrezkoak ziran eta loditasuna, aunditasunaren neurrián: bi pipakoak, bí beatz lodi; batekoak, bat eta erdíkoak, erdía. Lumera izena be erabíltzen dabe laba eta kaldarak esateko.

Seína urtuten danean, an inguruan gertu dagoen lau kuadroko ontzi batera eruan. Egurrezko ontzi orre-tan ura ipiñi dabe erdiraíño eta koipe urtua botaten danean bertara, azalean gelditzen da igerí eta zaborrak azpíra doaz. Badauko ontzi orrek txotx bat, uraren parean, zulotík koípea atarateko. Noiz edo noiz ura aldatu eta garbitu; gero azpítík zaborrak kendu.

Koípea garbitzeko beste modu bat be erabíltzen eben: burruntzali edo tangarta aundiekin artu labatík eta urez erdiraíño betetako barríka batera bota; gero barríka aretatik beste batera pasa, au be urez erdiraíño; andik, írugarren barríkara, koípea garbitu arte.

Garbitutakoan, orduan, gazítuta berrilletan gorde. Barrillak Fueroaren agínduz 400 librakoak bear zuten izan. Koipea bera íru klasetakoa zan: zuria, oria eta gorria. Baíta oietatík ataratako nansteak be. Onena zuria zan eta eskasena gorria.

Zertarako zan bale-koipea?

Argitarako batez be. Argi zoragarria egíten dau (argi-zariak bezín ona eta askoz merkeagoa) eta, elízak, naiz etxe guztíak, naiz urí nagusietako kaleak, bale-koípeakin argítzen ziran garai batean. Mingaiñetik ataratako seína, ordulariak eta beste tramankuluak leuntzeko, bera koi-perik onena.

Bale-aragiak ez eban batere estimaziorik euskaldu-nen sukaldeetan. Jateko Frantzira eramaten eben. `Gari-zumako urdaia' esaten eutsoen. Okelea jaterik ez zanean, bale-aragía librea zan, Elizaren usteetan arraiña zalako. Círquiain-Gaiztarro jaunak onela dio:

"Esta pesca —dice Lefevre, en `Les modes de vie dans Les Pyrénées orientales'— adquirió tal importan-cía que, en 1059, el mercado de Bayona se hizo con-ceder el privilegio de la venta de carne de ballena".

Baño, gure artean, ego-aldean izen txarra eukan. Dana dala, ona emen bale-okelea jateko era batzuek: Gatza emon eta tipula, berakatza eta perrejillagaz egosi. Parríllan erre eta naranjakín jan edo bestela azukre eta espeziákin egíndako zukuakín. Erreta jateko onenak, míngaña eta gibela.

*

Barrilletako koípea Naparroa eta Kastilla'ko bídean